

Віктор Даниленко

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА У ПОГЛЯДАХ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Володимир Іванович Вернадський посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці поряд з такими її велетнями, як Ісаак Ньютон, Чарльз Дарвін, Альберт Ейнштейн. Творчий доробок В. Вернадського охоплює найрізноманітніші галузі знань. Його глибокі й надзвичайно оригінальні ідеї, набагато випередивши свій час, змінили хід розвитку природознавства, розкрили величезні перспективи прогресу як науки, так і людської цивілізації.

В. Вернадський за походженням був українцем і завжди пам'ятав про це, хоча й підкреслював, що за вихованням та почуттям цілком та абсолютно належить Росії. Певний час це створювало йому чимало труднощів з обидвох сторін. Інколи його називали “упрямий українець”, “хитрий хохол” та ін. Молодий В. Вернадський серйозно цікавився історією України, зокрема, читав і польські книги на цю тему. В архіві Російської Академії наук зберігаються його “Замітки з історії України”. Збереглися також його виписки і замітки, пов'язані з історичним минулим Закарпаття, над якими В. Вернадський працював у 1880–1889 рр. Йому належить стаття “Угорська Русь з 1848 року”¹

Ставлення В. Вернадського до української проблеми формувалося під впливом умонастроїв значної частини російської ліберальної інтелігенції XIX – початку XX ст. і вилилось у пошуки ненасильницьких шляхів і методів її розв'язання, які враховували б демократичне право свободи кожної людини.

Значний вплив на формування ліберально-демократичного світогляду В. Вернадського мав Михайло Драгоманов, якого часто називали першим російським конституціоналістом. Зустріч з М. Драгомановим, ідеологом і одним із лідерів українського національно-демократичного руху, сприяла кристалізації поглядів В. Вернадського на шляхи, форми і напрямки зміни національно-державного устрою Російської імперії і на міжнаціональні відносини в ній. Він підтримував точку зору М. Драгоманова на те, що основною перешкодою на шляху “європеїзації” Росії є її самодержавно-унітарний устрій і безправ'я народів. Як і М. Драгоманов, він бачив вихід для України із ситуації в широкій етнотериторіальній автономії і можливості розвитку національної культури в рамках демократичної поліетнічної загальноросійської федерації. В той же час, більшість російської інтелігенції, як зазначав В. Вернадський, прагнула “певної мети” –

¹ О. С. Мазурок. Поборник Братства (о неизвестной статье В. И. Вернадского, посвященной Закарпатыю) // *История и историки. 1981*. Москва, 1985. С. 218-222.

досягнути “повного злиття українців з панівною народністю і знищити їхню “шкідливу свідомість” своєї особності, окремішності від росіян”.

В. Вернадський послідовно виступав на захист українців. У статті “Українське питання і російське суспільство” він вказував, що з моменту приєднання України до Росії політика останньої полягала в тому, щоб знищити українські національні особливості першої. Опиняючись у скрутному становищі, Росія завжди поступалася інтересами українців на користь інших сторін, потрібних їй в даний момент. В. Вернадський виступав за збереження української культури й самобутності українського народу.

Поразка першої російської революції викликала у нього гіркі роздуми про долю Росії, її перспективи. У поліцейському деспотизмі, в політиці, характерній для бюрократії, яка здійснювала управління державою, В. Вернадський бачив ганьбу і слабкість рідної країни.

“Нову державну могутність” Росії В. Вернадський пов’язував з побудовою держави “на принципах свободи і соціальної справедливості, широкого вияву інтересів демократії”². Для Росії, – писав він, “тепер стоїть дилема: або залишитися великою державою, зробившись вільною, демократичною країною з широкою місцевою автономією, або відігравати у світовій політиці мізерну роль, зберігши свій віджилий самодержавно-бюрократичний лад”³. Погляди В. Вернадського і М. Грушевського на національно-державний устрій Росії в цей період, по суті, співпадали. На думку вчених, основоположними принципами їх мали стати демократія і автономія.

Характерні зауваження, висловлені В. Вернадським у контексті його роздумів про слов’янське питання, міжслов’янське спілкування. Він не сумнівався “у неможливості якої б то не було гегемонії інтересів слов’янських народностей у російській державі”. “Панславизм або слов’янофільство, – продовжує він, – не можуть мати для нас ніякого прямого політичного значення. Ніяка національна боротьба не може бути російським державним завданням. Інтереси слов’янського народу тотожні з інтересами нової Росії тільки постільки, поскільки вони відповідають принципам свободи і демократії, поряд з іншими чужими слов’янськими народами, які входять до складу нашої держави”⁴. “Нова Росія, – вважав В. Вернадський, – завдяки своїй обширності і етнічному складу, має коло інтересів, які виходять далеко за межі національної держави... Наша зовнішня політика повинна бути побудована на ширшій базі загальнолюдських інтересів, і в цьому полягає запорука надзвичайного майбутнього державної могутності Росії”⁵. На основі роздумів великого вченого можна якоюсь мірою спрогнозувати майбутнє і сьогоденної Росії.

Порятунок Росії, вважав В. Вернадський, полягав у піднесенні і поширенні освіти і знань. Він писав: “...Тільки підняттям культури можна зберегти світове значення нашої батьківщини, яке сильно похитнулося”⁶. “Країна, яка не працює

² В. И. Вернадский. *Публицистические статьи*. Москва, 1995. С. 104.

³ Там само. С. 107.

⁴ Там само.

⁵ Там само. С. 107-108.

⁶ Там само. С. 169.

самостійно в галузі наукової думки, і яка тільки засвоює освіту – чужу працю, – є країна мертва”⁷, – писав він.

Перша світова війна загальмувала революційні процеси в Росії. З початком війни кадетські лідери, до яких належав і В. Вернадський, закликали уряд і суспільство до єдності дій. У зверненні ЦК партії кадетів “До однодумців” підкреслювалось: “Яким би не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш прями́й обов’язок зберегти батьківщину єдиною і неділимою”⁸. Кадети рішуче виступили проти сепаратистських рухів на національних окраїнах Росії. В 1914–1917 рр. ЦК кадетської партії сформував кілька комісій з національного питання. В. Вернадський брав активну участь у роботі двох з них – з українського і литовського питань. Він був переконаним прихильником позиції кадетів про недопустимість утворення самостійної, незалежної від Росії української національної держави, однак підтримував рух української інтелігенції проти дискримінації української культури, виступав за надання Україні культурно-національної автономії.

Стаття В. Вернадського “Українське питання і російське суспільство” – це і наукове дослідження, присвячене історії України, і партійно-публіцистичний твір. Учений звернувся до джерел утворення української (малоросійської) народності, висвітлив історію російсько-українських відносин, починаючи з включення України до Московської держави. Він засудив заходи уряду проти українського народу, які проявлялися у переслідуванні українських діячів, у цензурному режимі, що обмежував вживання української мови в пресі, в утисках української драматургії та сцени, у гонінні на українську мову в школі, у ворожому ставленні до будь-якого вияву української національної самосвідомості або навіть стихійного потягу до національного українського елемента.

В. Вернадський відзначав, що у боротьбі з “українським сепаратизмом” адміністрація, особливо місцева, доходила до переслідування найбільш невинних і природних проявів національної української культури, наприклад, співання народних пісень, виступів кобзарів і т.п. Найбільшої дискримінації, вважав В. Вернадський, піддавалася українська національна ідея в церковно-релігійній і шкільній літературі – саме там, де українська інтелігенція вбачала масовий засіб освіти і найбільш прями́й шлях до духовного і культурного піднесення народних мас. Уряд бачив тут лише загрозу єдності російського народу і міцності держави.

В. Вернадський зауважив, що

в останнє десятиріччя, з посиленням у суспільстві національних настроїв, виявилось негативне ставлення до українського руху навіть у відомій частині прогресивних елементів суспільства, в очах яких головна небезпека руху полягає саме в його культурній ролі, що загрожує Росії національним і культурним розколом. Ці елементи свідомо підтримують протиукраїнську політику уряду, їх не шокують адміністративні способи оцінки і розв’язання питань педагогіки, філології, культури⁹.

⁷ Там само.

⁸ Цит. за: *Политическая история России в партиях и мирах*. Москва, 1993. С. 101-102.

⁹ В. И. Вернадский. *Публицистические статьи*. С. 214-215.

Учений був переконаний, що саме протидія культурній праці в національних формах поглиблювала внутрішній розлад у державі, суспільстві й народі, породжувала безодню взаємної недовіри, що переходила у ворожість, а не сприяла державному зміцненню, єднанню. Він виступав за розв'язання проблем в національних відносинах на правовій основі. Подібне ставлення уряду Росії до українського руху, на його думку, сприяло потягові українців до зовнішніх центрів, “в бік неросійських тяжінь”, що не могло не послаблювати культурний і політичний вплив Росії на український рух. Саме в упередженому трактуванні українського руху як “шкідливого і притому наносного явища в державному і національному організмі”¹⁰ вбачав він найбільшу небезпеку для Росії.

Аргументуючи необхідність відмови уряду від попередньої національної політики стосовно України, В. Вернадський ні в якому разі не виступав за її відокремлення її від Росії: “При відмові від традиційної політики найбільш широкий розвиток української культури цілком сумісний з державною єдністю Росії навіть при відповідних прагненнях українців реформах внутрішнього ладу”¹¹.

В. Вернадський пропонував ряд починів, які, на його думку, могли б змінити ставлення російського суспільства до українського питання. Це – видання праць російських учених і громадських діячів, в яких з наукових позицій висвітлювалися б історія українського руху та заходи щодо звільнення української мови від обмежень з метою сприяння якнайшвидшому розв'язанню шкільного питання; виявлялося б сприяння введенню спеціальних дисциплін з українознавства у вищій школі і відповідних предметів у середній та скасування усіляких обмежень в галузі літератури, преси і культурної роботи, встановлених для українців. В. Вернадський вважав доцільною постановку питання в публіцистичних матеріалах про долю української культури в Галичині і Буковині.

Кадетська програма з національного питання після Лютневої революції не зазнала суттєвих змін. Вона, як і раніше, базувалася на принципі збереження державної єдності та цілісності Росії. Лідери кадетів Павло Мілюков, Петро Струве відкидали принципи федералізму. Вкрай обмежено частина кадетів трактувала положення про культурно-національну автономію.

У той час В. Вернадський послідовно виступав за широкий розвиток місцевої автономії національних територій Росії. В статті “Про автономію”, опублікованій 4 червня 1917 р. у газеті “Свободный народ”, обстоюючи ідею автономії, він не виключав варіант федеративного устрою держави. “Для великоросів або українців, – вважав Вернадський, – неминуче будуть існувати багато українських або великоруських автономних провінцій, бо важко і навряд чи можливо побудувати міцну і сильну державу із рівних за своїми правами автономних областей, які різко відрізняються за своїми розмірами”¹².

Працюючи деякий час (з серпня 1917 р.) заступником міністра освіти Росії, В. Вернадський ґрунтовно займався, як він писав, питаннями “правильної організації наукової і навчальної роботи”. Тоді як в практичній площині постало

¹⁰ Там само. С. 217.

¹¹ Там само.

¹² Там само. С. 238.

питання про створення нових академій наук, у його тодішньому щоденнику читаємо: “Піднімалося питання про Грузинську Академію наук і про Академії наук на Україні і в Сибіру”¹³. Він і далі виходив безпосередньо з державних інтересів Росії, необхідності зміцнення її економічної і політичної могутності, збереження єдності. Саме в збереженні єдності Російської держави, зменшенні відцентрових сил у ній В. Вернадський бачив одне з найважливіших завдань державної політики. Та якщо до цих пір, вважав він, відцентрові прагнення придушувалися “грубою силою і насильницькою русифікацією”, то тепер задля державної єдності ставлення до неросійських народів має бути іншим.

Думки В. Вернадського були спрямовані на державну організацію роботи по взаємному ознайомленню народностей, які проживали в Росії, на дослідження їх життя в усіх проявах. Він вважав за необхідне надання широкої державної допомоги народностям Росії у вивченні історії, мови, етнографії, літератури та батьківщинознавства окремих областей нашої країни. Треба перейти, вважав В. Вернадський, до “політики національної свободи, державної підтримки національних установ, народностей, при збереженні державної єдності”¹⁴. Позитивні підсумки науково-дослідної роботи, які могли бути досягнуті в результаті такої політики, вже самі по собі, на його переконання, ставали б могутнім засобом згуртування народів. Отже, єдність – через розквіт.

В. Вернадський вважав, що посилення наукової роботи, пов’язаної з місцевим або національним життям, дасть можливість активізувати духовні сили народу на місцях, інтенсифікувати наукову працю. “А вона неминуче зв’язана з посиленням вивчення, а відповідно, і використання природних виробничих сил даної місцевості, а відповідно, і всього державного цілого”¹⁵.

Серед компонентів, які виділяв В. Вернадський у справі збереження єдності Російської держави, особлива роль належала культурі, а також особистим зв’язкам між діячами в різних областях Росії, “навіть тих, які належали до різних національностей”¹⁶.

Таким чином, ні В. Вернадський, ні вся кадетська партія не допускали думки про можливу самостійну державність України. У 1917 р. відомий український філософ і правознавець Богдан Кістяківський писав:

Як би там не було, а російське суспільство не має права нарікати на те, що політичне життя в Україні прийняло в останній рік оберти, якого воно не могло чекати. Воно не знало України та українців, а тому цілком природно, що менш усього передбачало те, що насправді відбулось. Освічену російську людину не цікавили якісь там українці, вона вважала їх існування дрібницею провінційного життя... Тільки відтепер створились зовнішні умови для того, аби російське суспільство спроможне було зрозуміти українців¹⁷.

¹³ В. І. Вернадський. *Дневники. 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920*. Киев, 1994. С. 209.

¹⁴ В. І. Вернадський. *Публицистические статьи*. С. 248.

¹⁵ Там само. С. 249.

¹⁶ В. І. Вернадський. *Дневники...* С. 41.

¹⁷ Цит. за: Г. Гусейнов. В чужую правду вслушаться, которая не ниже твоей // *Віче*. 1997. № 4. С. 97.

В. Вернадський на той час також ще не зауважив важливої тенденції в національному житті українців. У статті “Доля імперій” видатний російський філософ Георгій Федотов писав:

На наших очах народжувалась на світ нова нація, але ми закривали на це очі. Ми були ніби переконані, що нації існують вічно і незмінно, як види природи для доеволюційного природознавства. Ми бачили химерність українських міфів, що творили для Київської епохи особливу українську націю, відмінну від російської. Але ми забували, що історична міфологія служила лише для пояснення справжньої реальності. Нації не було, але вона народжувалася – народжувалася століттями, але прискореним темпом у наші дні. 1917 р. став актом її офіційного народження¹⁸.

Восени 1917 р. В. Вернадський, рятуючись від більшовиків, переїхав в Україну, де згодом знайшла собі пристановище велика група кадетів. Перебуваючи в Полтаві до весни 1918 р. і зіткнувшись з реаліями українського політичного життя, він стає ще більшим противником української незалежності та української державності.

У полтавський період свого життя В. Вернадський разом з іншими кадетами створив українську партію народної свободи. Працював над програмою партії. Із її начерків випливає, що В. Вернадського не покидала ідея відновлення великої російської держави. Він виступав за співробітництво, зближення України з Росією у сфері економіки, культури, за врахування інтересів України. Прагнення ж українських самостійників створити українську незалежну державу він повністю відкидав. На його думку, розвиток самобутньої української культури був цілком сумісним з функціонуванням України в рамках єдиної Росії.

В. Вернадський неодноразово підкреслював роль російської мови в суспільному і культурному житті України, в залученні українського народу до цінностей світової культури. Ним було поставлено питання про вироблення форм державного спілкування всіх територій Росії, які виявилися роз’єднаними в результаті революції і громадянської війни.

Склалося так, що саме В. Вернадський став організатором однієї з ініційованих ним Академій – а саме Академії наук України. З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського Україна викликала величезний інтерес багатьох великодержавників, які побачили в ній можливість стати новим державоорганізуючим і державоформуючим центром відновлення великої і неділимої Росії. Києворуська традиція України мала відіграти вирішальну роль у відродженні Великої Росії. Кадети всіляко намагалися укріпити владу П. Скоропадського в різних сферах суспільного життя, в т.ч. і в сфері освіти, науки та культури.

У травні 1918 р. В. Вернадський брав участь у з’їзді кадетської партії у Києві. З’їзд прийняв установку на відновлення єдиної Росії. Як переконаний російський державник, В. Вернадський вважав жахливою ситуацією, коли “на всій території Росії ніде не утворився державний центр”¹⁹.

¹⁸ Г. Федотов. Доля імперій // *Сучасність*. 1993. № 1. С. 104.

¹⁹ В. И. Вернадский. *Дневники...* С. 67.

У червні 1918 р. В. Вернадський часто зустрічався з лідером кадетської партії П. Мілюковим, який у травні–липні перебував у Києві з секретною місією. В цей час П. Мілюков змінив попередню орієнтацію на союзників Росії і почав переговори з німецькими колами про можливість відродження Росії як єдиної централізованої держави з центром у Києві за допомогою німецької військової сили. Водночас велися переговори з командуванням Добровольчої армії з метою повалення більшовицького режиму.

На пропозицію міністра освіти Української держави М. П. Василенка, свого старого знайомого, друга і товариша, В. Вернадський розпочав організацію Академії наук України. З Москви до Києва переїхало більше 20 відомих учених. В. Вернадському належала провідна роль у визначенні принципів ідейних, наукових і організаційних основ Академії. Із створенням Академії він пов'язував розвиток економіки, науки, культури України і всієї Росії. Наукові зв'язки між Академіями наук України та Росії сприяли б, на його погляд, посиленню культурної єдності обох народів і на цій базі зміцненню союзу України і Росії в рамках єдиної російської держави. Іншу позицію, як відомо, займав М. Грушевський.

В умовах денікінської окупації Києва В. Вернадський, підтримуючи ідею боротьби з більшовизмом та відновлення єдиної і неділимої Росії, багато зробив для збереження Академії наук України, яка існувала в той час як громадська установа, оскільки державне фінансування було припинено. Закликаючи керівництво Добровольчої армії до збереження Української Академії наук, він підкреслював: “Широка культурна національна робота, культура українська цілком і повністю поєднана з ідеєю єдиної і неділимої Росії і може знайти в її великих рамках повну можливість свого найширшого вияву”²⁰. Українську академію наук він пропонував розглядати як філію Російської.

У статті “Наукове завдання моменту”, опублікованій у грудні 1919 р. в “Донской речи” (Ростов), В. Вернадський обґрунтовував тезу про роль культури в державному відродженні Росії, висунув ідею створення спілки наукових організацій або наукових діячів, завданнями якої повинно стати збереження центрів наукової роботи, об'єднання зусиль вчених для планомірної роботи у напрямку духовного відродження Росії, розвитку російської культури. На його переконання, “нині головною силою, що зміцнюватиме нову російську державу, ... буде велика світова цінність – російська культура у всіх її проявах”²¹. У щоденниках цього періоду – та сама думка – про роль російської культури у відновленні Росії як єдиної великої держави.

Цієї державницької лінії В. Вернадський дотримувався завжди. На засадах ідеї єдиної неділимої Росії закономірно відбулося фактичне примирення В. Вернадського з більшовицьким режимом, хоча в силу випадковостей він неодноразово перебував на межі загибелі. Як людина передбачлива, В. Вернадський одним із перших зауважив внутрішню спорідненість більшовизму з російським самодержавством, очевидно сприймаючи більшовизм (за М. Бердяєвим) як своєрідне “явище російської великодержавності”²². В його основі він

²⁰ Там само. С. 259.

²¹ В. І. Вернадський. *Публицистические статьи*. С. 284.

²² Н. А. Бердяев. *Истоки и смысл русского коммунизма*. Москва, 1990. С. 99.

бачив сильну, централізовану державу. Цей режим сприйняв В. Вернадського і як великого вченого, і як носія російської великодержавної ідеї, а В. Вернадський цілком змирився з радянською дійсністю, навіть відмовився від еміграції, що довго була його ідеєю, бо побачив реальну силу, здатну відновити (і яка в дійсності відновила у формі СРСР) Велику Росію. “Думки про Росію весь час”, – пише він неодноразово у щоденнику.

Як переконаний великоросійський державник, В. Вернадський до кінця свого життя боявся втрати цілісності російської держави. В єдиній Росії він бачив умову її сили і процвітання. Влітку 1929 р., перебуваючи у відрядженні в Празі, у безцензурному листі до сина В. Вернадський писав: “Більше всього я боюся розпаду російської держави, знову зв’язувати розірвані частини звичайно ніколи не вдається – Україна і Грузія – найбільш небезпечні частини”²³.

Свого часу В. Вернадський визнав, що він, як і його соратники по кадетській партії, не знали Росію, переоцінили готовність народу до сприйняття демократичних ідей, до творчої праці. Він з жалем констатував, що опозиція російської інтелігенції до влади, до держави призвела до руйнування російської державності. В листі до дочки у жовтні 1922 р. із Парижа В. Вернадський писав: “Тяжке становище нашої течії, якій дорога і Україна і Росія, і російська і українська культури. Для мене російська культура при насильницькому – як весь час було – придушенні українських пошуків і устремлінь – буде культурою хворою, адже рана українсько-російських відносин буде за цих умов відкрита. Ставлення до української культури з кондачка, насмішки над мовою і т.п. – прояви тієї дикості російської, які привели до більшовизму, бо російська інтелігенція абсолютно не зрозуміла поточних змін і умов політичного життя держави. Те ж, мабуть, і в українському питанні”. На думку В. Вернадського, багато російських політичних діячів не усвідомлюють небезпеки їх ідей – “вони не розуміють, що неможливо повернути хід історії в зворотному напрямку. Україна є і буде”. За долю Росії він вболівав завжди і завжди розумів значення України для існування Росії. В 1920-ті роки в одному з листів до І. Петрункевича він писав, що в Росії “все зараз стримується терором, моральні основи комунізму, а мені здається і соціалізму, в Росії вичерпалися. Стримувати довго терором і вбивствами неможливо до безконечності, і коли ці пута щезнуть – з’явиться справжній зміст російського життя. Не знаю, чи не розвалиться Росія і, зокрема, чи не відійде знову Україна – національна свідомість в якій за ці роки робить величезні успіхи”²⁴.

Підкреслюючи досягнення національної політики в СРСР, В. Вернадський загострював увагу на окремих моментах, які, на його думку, за певних обставин можуть перетворитися на серйозний фактор політичного життя. “Багато хто дивиться оптимістично з точки зору російської мови і значення російської культури. У мене є серйозні сумніви і занепокоєння”²⁵, – писав він тому ж І. І. Петрункевичу. “Україна, мені здається, зараз зміцніла національно, і комуністи там повинні

²³ *Минувшее. Исторический альманах*. Париж, 1989. Вып. 7. С. 447.

²⁴ В. И. Вернадский. “Я верю в силу свободной мысли...” Письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу // *Новый мир*. 1989. № 12. С. 213.

²⁵ Там само. С. 220.

рахуватися з національним рухом більше, ніж у Росії. Це зараз важливий фактор внутрішнього політичного життя, і з ним доводиться рахуватися на кожному кроці, зокрема, ним визначається, наприклад, і новий устрій нашої Академії наук (мається на увазі перетворення РАН у Всесоюзн. – В. Д.). А вже серйозно було поставлене питання (у зв'язку з Дніпропетровськими порогами) про вихід України із Союзу”²⁶.

Національно-культурного і державного відродження України побоювався не лише видатний вчений В. Вернадський, а й радянські політики. Тому й виявилось воно розстріляним. У Радянському Союзі було достатньо прихильників ідеї В. Вернадського про зближення національних культур з російською через їх розквіт. Тож Україна ще довгі радянські роки “інтегрувалася” до складу Росії, а український народ разом з іншими – “плавився” в радянський. Поки не з’явилася у нього можливість стати самим собою. Справдилось історичне передбачення В. Вернадського, висловлене ним ще у 1916 р. у згаданій статті “Українське питання і російське суспільство” про те, що намагання “близьких і далеких родичів” перетворити українську національну самосвідомість в “етнографічний матеріал для посилення пануючої народності” були і будуть безуспішними²⁷. Загрози для Росії полягали не в українському русі як такому, а “в трактуванні його як шкідливого і до того ж привнесеного явища в державному й національному організмі”²⁸.

²⁶ Там само.

²⁷ В. І. Вернадський. *Публицистические статьи*. С. 212.

²⁸ Там само. С. 217.